

Ысқақұлы Д.¹, Жакенбаева М.К.^{2*}

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

E-mail: danday_09@mail.ru, ba.01.01.98@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-9013-574X, 0000-0001-7364-5182

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ӘЙЕЛ БОЛМЫСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ӘДЕБИЕТІМІЗДЕГІ КӨРІНІСІ

Аңдатпа. Мақала қазақ қоғамындағы әйел бостандығы мен болмысын ұлттық әдебиетіміздегі шығармалар арқылы зерттеуге құрылған. Зерттеу жұмысының шеңберінде бірқатар әдеби кейіпкерлердің болмыс-бітімі талданып, олардың тағдыры терең психологизм мен адамдық гуманизм, этникалық педагогика тараптарында қарастырылды. Нәтижесінде, қазақ әйелдерінің әр дәуірдегі келбеті, бас бостандығы мен гендерлік құндылықтарға қол жеткізу тарихы, жалпы ұлттық әлеуметтің артықшылықтары мен кемшіліктері көрсетілді. Мақаланың кіріспе бөлімінде ұлттық әдебиетіміз және «ана», «ару», «әйел» атаулары тұтас желіде қарастырылып, қазақ жазушыларының, әлемдік әдебиет классиктерінің ана жайындағы толғаныстары, төл шығармашылық мұраларымыздағы оның сөз сәулесінен құйылған бейнесі тарқатылады. Талдау санатына бойынша эпикалық туындылар жіктеліп, қазақ қоғамдық өміріндегі реалияның әйел образдарымен қаншалықты жақын не алыс жатқаны талданып, әдебиет хроникасының даму реті бойынша аналар, әжелер мен арулардың галереясы жасакталады. Нәтижесінде, автор XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында жазылған шығармалардағы әйел бостандығы тақырыбына назар аударатырып, бірқатар проблемаларға тереңдейді, қазақ қоғамындағы әлеуметтік теңсіздік пен адамзаттық құндылықтар шеңберіндегі қатынастардың шиеленісіне дейінгі аралықтардағы мәселелер сарапталады.

Әйел бейнесіне қатысты әдеби-көркемдік маржандарға бай саналатын тарихи романдар ерекше зерттеу нысаны ретінде қарастырылып, қазақ хандығы кезеңінен бергі халықтық тіршілігіміздегі аса жоғарғы маңызға ие ар-ождан, намыс, еркіндік қасиеттерімен қатар айшықталды. Ғабит Мүсіреповтың «Ұлпаны», Мұхтар Мағауин қаламынан қанаттанған «Аласапыран», Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділері», Әбіш Кекілбаевтың сиясынан сабақтанған «Елең-алаң», Софы Сматаевтың «Елімайы» Бексұлтан Нұржекеевтің «Әй, дүние-айы» санамалап айтылып, қазақ тарихындағы әскери демократиялық қоғамның құраушылары қатарында әйел-аналарымыздың да аса маңызды рөлге ие болғандығымен дәлелді түрде түйінделді. Ұлпан ана мен Ай-Шешек бегімнің бекзада бейнесі зерттеудің тәрбиелік-танымдық мақсатына жұмсалып, жас зерттеушінің жаһандану дәуіріндегі жана көзқарастарымен сәйкестендіре зерттелді.

Мұнымен қоса алғанда, зерттеу жұмысында қолданылған тарихи әдіс, салыстыру мен зерделеу, синтетикалық психологизм принциптерін қолдана отырып сараптау әдістері шығарма кейіпкерлерінің табиғатын тануға, сол дәуірдің басты проблемаларын ашуға жұмсалды. Әдеби туындыларға назар сала отырып, қазақ әйелдерінің отбасы құндылықтарын сақтау мен этнопедагогикадағы маңызды рөлі, ұлттық құндылықтарымызды сақтаудағы зор қызметі, реалистік образдардың әлеуметтік өмір сапасын арттыруға қосқан үлесі анықталды.

Кілт сөздер: әдебиет, ұлттық құндылықтар, отбасы институты, дискриминация, реалистік образ, әлеумет, кейіпкер.

Кіріспе. Қазақ халқының әлеуметтік-тұрмыстық, қоғамдық-саяси, адами қарым-қатынастарының өлшемі ежелден «адалдық», «адамгершілік», «іңкәрлік» пен

«тазалық» тұжырымдарына құрылды. Жайлы жер, жасыл желең, шұрайлы өңір ортасында жетілген ұлтымыздың натурфилософиясының өзі адамзатты табиғаттың тұтас бір бөлшегі, тәңірісі кеудесіне ізгілік дәнін сепкен жақсылық ізашары ретінде таңуына жол ашып, моногамды құндылықтарымыздың көнеден қалыптасуына ықпал жасады. Қазақ ғұрпындағы моногамды құндылықтардың алғашқы беташарын да «от басы – ошақ қасы», «берекелі босаға», «қара шаңырақ» секілді ұғымдарымен тамырлас жатқандығы жасырын емес. Әсіресе, тарихи өткелектердің небір сүргіндерінде қазақ қоғамындағы отбасы беріктігінің, ер мен әйел дипломатиясының, тіпті, далалық дәстүрге тән өзіндік стратегиясының шын шеберлігі, үлгі-өнегесі далалық өркениет өрісінде «бозбала – ер-жігіт – отаға» ұғымдары мен «бойжеткен – ару-әйел, құтана (әулетіне ғана емес, өскен өңірі мен ұлысына шапағаты түскен әйел бейнесі)» секілді небір асыл бейнелерде жаңғырып отырды. Сайып келгенде, қазақ ұғымындағы әйел – шаңырақтың берекесі ғана емес, шапағатты да парасатты жан, ерінің арқасүйері, жорық әлетіндегі айнымас жолсерігі, төрт құбыласы тең кеңесшісі, жаңа тіршілік бастауының қайнары. Сондықтан да төл қоғамымыздағы ана рөлі мен әйел бостандығының сын-сипатын айшықтау, оған жаһандық өре деңгейінде баға беру, заманауи тенденцияларға сай талдау мақсаты ұлттық әдебиетіміздің мол қорына бас бұруға жетелейді.

Танымал өнертанушы, қоғам қайраткері Дмитрий Сергеевич Лихачев әдебиет хақында «Әдебиет сіз үшін басқа дәуірге еніп, өзге ұлттардың танымына зер салған шақта нұсқаулыққа айналады, адамдардың жүрегін ашады, бір сөзбен айтқанда, сізді дана етеді» деген татымды ой айтуы (Лихачев, 2011: 321), әлемдік зерделі жазушы Чарльз Диккенстің «...Әдебиет халыққа адал болуы тиіс, оның ілгерілеуіне, өркендеуіне әсер етуге міндетті, сондай-ақ бақытына деген құлшынысын ашып, жігерін жануға тиіс» (Диккенс, 1868: 213) деуі, қазақ көсемсөзінің қарагері, сөз суреткері Ғабит Мүсіреповтың «Әдебиет пен өнер ұлы болмаған жерде – ұлт та ұлы болмайды» деген тоқтамға келуі де тегіннен тегін болмаса керек. Қазақ әдебиетінің хроникасында қыз тағдыры, ана болмысы, әйел бейнесі қашан да көпқырлы көрініске ие, оның әдеби-көркемдік бейнесі дәуір үні, заман келбетімен тұтасып, әлеуметтік құбылыстар алқабында тамыр жайып келеді. Бұл турасында ұлы ұстаз Зейнолла Қабдолов: З. Қабдолов: «Суреткер – өз заманының ұлы, өз дәуірінің үні. Ол өзі өмір сүріп отырған мезгіл мен мекендегі қандай құбылысқа болса да, енжар, бейтарап қарай алмайды. Оны бәрі тебірентеді, ол бәріне араласады. Ендеше оның қаламынан туған шығармалар да бір емес, бірнеше тақырыпқа жазылады; бір емес, бірнеше проблемаға құрылады», – деген ой айтады (Қабдолов, 1970: 38).

Материалдар мен әдістері. Біздің қоғамдағы әйел болмысының көрінісін сөз еткенде көк Түрік қағандығындағы тас бітіктер мәтіндерін, Алтын Орда дәуіріндегі әдебиетті, кейінгі зар заман ақындарының рухты шығармашылығын да ескергеніміз дұрыс. Өйткені, қазақ әдебиеті – аталған кезеңдер тудырған алпауыт әдебиеттің жемісті жалғасы, желіні үзілмеген дәстүрдің модернистік келбеті. Ондағы кесек шығармалардың кейіпкерлері саналған Күлпаш (Б. Майлин), Зере, Таң-Шолпан, Ұлжан, Ғазиза (М.Әуезов), Ұлпан, Ақлима (Ғ.Мүсірепов), Ай-Шешек бегім, Гүлшат (М.Мағауин), әнші Күләш (Б.Нұржекеев), Айша (Ш.Мұртаза), Бөрте (А.Мантай)

т.с.с. бейнелерінің барлығы оқырмандардың жүрегіне жылы тиген ерекше атаулар. Санамалап айтылған әрбір композициядағы әйел болмысына, тағдыр-талайына қатысты көркемдік шындық ұлт дүниетанымымен, тұрмыстық ғажайыптары не локалды қайшылықтарымен тұтасып, әдеби формацияға сай түрленеді. Мақалада осы композициялық ерекшеліктерді жаңа заман талабына сай талдап, ғылыми түсінік беруге тырысамыз.

Мұнымен қоса алғанда, зерттеу жұмысында қолданылған тарихи әдіс, салыстыру мен зерделеу, синтетикалық психологизм принциптерін қолдана отырып сараптау әдістері шығарма кейіпкерлерінің табиғатын тануға, сол дәуірдің басты проблемаларын ашуға жұмсалды. Әдеби туындыларға назар сала отырып, қазақ әйелдерінің отбасы құндылықтарын сақтау мен этнопедагогикадағы маңызды рөлі, ұлттық құндылықтарымызды сақтаудағы зор қызметі, реалистік образдардың әлеуметтік өмір сапасын арттыруға қосқан үлесі анықталды.

Зерттеу нәтижесі. Зерттеу нысанына айналған әдеби шығармалардың лейтмотивіне назар сала отырып, қазақ әйелінің трагедиялық өміріне, бас бостандығының шектелуіне әсер еткен факторларды нақты анықтай аламыз. Олар: қазақ әлеуметінің сол кездегі феодалдық құрылым әсерінен дискриминацияға ұшырауы, отарлаушылық езгі мен саяси реформалардың кесірінен пайда болған келеңсіздіктер және үкіметтің идеологиялық насихатының күштілігі және социологизм жүйесінің қоғам өміріне кірігуі т.б. секілді. Мұнымен қоса, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында жазылған шығармалардағы әйел бостандығы тақырыбына назар аудара отырып («Бақысыз Жамал», «Ақбілек», «Шұғаның белгісі», «Қамар сұлу» т.с.с.), төмендегідей факторларды байқаймыз:

- Қазақ қызының сауатын арттырып, санасын ашуға деген интеллигенция тарапынан ұмтылыс, шығармашылығында халықты жаппай ағартушылыққа үндеу;
- Қазақ әйелінің бостандығын сөз ету арқылы әлеуметтік, этникалық проблемаларды ашып көрсету, отаршылдықтың ұлттық құндылықтарымызға тигізген зардаптарын әшкерелеу;
- Әлеуметтік теңсіздіктің мен әйел теңсіздігінің салдарын нақты ашып көрсету;
- Адамзаттық құндылықтарға қайшы әрекеттер мен әйел құқығының тапталуы, әйелге деген құрметсіздікті айыптау;
- Адами қасиеттерді, діні және моральдік құндылықтарды, ұлттық сана-сезімді сақтауға әйел болмысын, бостандығын сөз ету арқылы шақыру.

XIX–XX ғасырдағы қазақ әдебиетін жасаушылардың әйел ар-ожданы тақырыбына, әйел бостандығын қорғауға ден қоюы алтын орда дәуірі мен қазақ хандығы кезеңіндегі әдебиетпен, оның символизмімен ішкі байланысын тереңдетеді. Ар-ождан, намыс, еркіндік – ұлттық түсінік тұрғысынан әдеби кейіпкердің мінез-құлқы мен дүниетанымын реттеуді белгілейтін ең маңызды этникалық категория.

Талқылануы. Әдеби шығармалардың идеялық мағынасын ашудағы айрықша кескін, маңызды рөл, сөзсіз, әдеби кейіпкерлерге, композицияның қаһармандарына тиесілі. Сондықтан кейіпкерлерді қабылдау және түсіну, оның онтологиясына, яғни болмысына үңілу деңгейі тұтастай әдеби шығарманың идеялық мазмұнын қабылдау контекстімен сәйкеседі. Автордың дәуірге, замана құндылықтарына де-

ген, ал оқырманның шығармашылық еңбекке деген жалпы жиынтық көзқарасын айқындайтын да кейіпкерлік кескін, шығармашылық портрет, сюжеттік идея. Жалпы дәстүрлі философиялық танымдағы «онтология» ұғымы кез келген тақырыпты зерттеудің, мән-маңызын ашудың негіздемесі болып қана қоймай, олардың үй-жайлары, кемшіліктері және басқалары туралы ойланудың түрлі жолын ұсынады (Асперс пен Коль, 2013: 487).

Дәл осы бағытта қазақ әйелінің болмыс-бітіміне баға беріп, тәлімгерлік, даналық дәрістерімен, кеңесшілдік хәлімен ерекше көзге түсетін алып шоғыр – жыраулар поэзиясы дер едік. Жыраулар поэзиясы қазақ хандығы дәуіріндегі әз-әже, абзал ана, сұлу әйел, саналы жар болмысын толықтай оқырман қауымға ашып береді. Мысалы, қазақтың халық ақыны Майлықожа шығармашылығындағы абзал ана бейнесі дәл осындай бір қалыпта терең тағылымнан сыр тартады:

*«...Анасы жақсы қандай-ды,
Қамқорлығы таудай-ды.
Қалқам деп шықса алдыңнан,
Кеудеңде қайғы қалмайды...»*

Расымен де, қазақ әйелінің текті, адал, бекзат болмысы жыраулар поэзиясында сан қырынан көрінеді. Мысалы, Шалкиіз Тіленшіұлы:

*«..Жағына жалаң жібек байлаған
Арулар кімнен қалмаған...» – деп жырласа, Доспанбет:
«...Алғаным Әли ағаның қызы еді,
Қас арудың өзі еді,
Маңдайы күнге тимеген,
Желге шашын үрмеген,
Серпіліп адам бетін көрмеген,*

Қалай күні кешті екен...» – деп кеңінен толғайды. Шынымен де, жыраулар поэзиясындағы әйел болмысын зерделей отырып, сол дәуірге, сол қоғамға тән қауымның әйел болмысын биік қойып, оны барынша құрметтегенін байқау еш қиын емес. Көмейінен жыр төгілген «зар заман» ақындарының қай-қайсысын алсаңыз да, әйел бейнесіне ерекше балаң көңілмен қарайды. Оған дәлел Ақтамберді жырау Сарыұлы. Ақтамберді ақын табиғатында әйел болмысы аса кіршіксіз. Оның көркем мінезі тек өмірлік серігіне ғана емес, дүйім жұртқа жұғымды келеді. Сондықтан, әйел бағасына жету үшін де ақын айтқан құндылықтарды ескеруіміз шарт:

*«Әлбеті шамның шырағы,
Мұхиттан сүзіп шығарған
Қымбатты гаухар бағасы.
Жүз нарға кілем жапсырып,
Қазақтан сәнін арттырып,
Ұзатып алсам сәнменен
Көңлімді қош таптырып...»*

Немесе:

*«Мінезді болса алғаның,
Одан артық жар бар ма?» (Мұхтар Мағауин, 2006: 31).*

Халық ақыны жыр-термеге қосқан ана болмысы тек қана бір дәуір мен бір әулетке тән құт емес, бүтін ұлттың ерекшелігіне мән үстеген аяулы болмыс. Себебі, қазақ қоғамындағы анаға тән мейірім дәуір мен дәуір, ғасыр мен ғасыр аралығының желісін жалғап, ұлт тағдырын ұлылыққа жетелеп келеді. Оған әдебиетіміздегі ананың мейірімді, қамқор, перзент жүрегіне тағылым қондырып, тәрбие беруші асыл жан екендігін айғақтайтын бірнеше шығармалар айғақ. Әсіресе, бұл сөзімізге қазақ әдебиетінде ана мейірімін ерекше айшықтаған Міржақып Дулатұлының шоқтығы биік «Шешенің балаларын сүюі» атты ерек туындысы дәлел:

«..Кім сендерді сағынар шетке кетсең,

Ғылым іздеп, тез қайтпай, көпке кетсең?

Бетін жусан жасымен сорлы анаң

Хат жазып тұр, төбесі көкке жетсін...» (Міржақып Дулатұлы, 2013: 145) немесе Төлеген ақынның ұлттық әдебиетімізге құбылыс болып енген «Ана», «Ару ана – бауыр дүниесіндегі»:

Ана керек, о, адамдар, ана керек адамға,

Анасыздар аң сияқты күн кешіп жүр заламда.

Пікірімді ұнатпаған таптық та дер дананы,

Даналықтың қажеті жоқ сыйлау үшін ананы...» – деген жыр тізбектері де ойымызды толықтыра түседі (Т.Айбергенов, 1989: 60).

Әлем әдебиетіне баға берген ұлы сыншы В.Б. Белинский өзінің еңбектерінде ана мейірімі жайлы көптеген татымды ойлар айтқан. Мәселен, сыншы «Дүниеде ана шапағатынан асқан қастерлі де аяулы махаббат жоқ. Сондық күшті деген бауыр басу, күллі махаббат, даңқ пен дақпырт ана махабатының алдында әлсіз...», – деп ой толғайды (В.Б.Белинский, 2019: 199). Шынтуайтында ана мейірі жайлы сөз ету – адамзаттық әдебиетке ортақ дүние. Десе де, қазақ әдебиетіндегі ана болмысының басты ерекшелігі – перзентіне деген тілеулестік және оның бойындағы ағартушылық, тәлім-тәрбиелік, шешімгерлік қабілеттердің ірілігімен ерекше. Ұлттық дүниетанымыздағы анаға, әйелге тән даналық далалық этнопедагогикамен, тұрмыс-салт иірімдерімен, әлеуметтік өмір шындығымен үнемі байланысып, қабысып отырады. Әдебиетіміздегі әйел болмысының, бостандығының ерекшелігін, оның ұлт пен ұрпақ тәрбиесіндегі мән-маңызын нақты, жан-жақты айшықтайтын туынды – «Адамдық негізі – әйел (Мұхтар Әуезов, 2014: 57)».

«Адам баласының адамшылық жолындағы таппақ тарақияты (өркениеті) әйел халіне жалғасады», – дейді М.Әуезов. Автордың пікірінше, әйел бостандығына өмір сапасының, адам құқығы мен тұрмыстық әлеуеттің, ақпараттық қолжетімділіктің, теңқұқылықтың тікелей қатысы бар. Себебі, санамалап айтылған бұл қажеттіліктердің барлығы азаматтық қоғам құруға әкеледі. Заманның заңғар жазушысы мұны ертеден ұғып, «қазақ мешел болып қалам демесең, тағлімінді, бесігінді түзе! Оны түзейім десен, әйелдің халін түзе!» – деген ой тастайды (Әуезов, 2014: 145).

Мұндағы әйел халі – қазақ қыздарының оқу-білімге деген рухани жұтандығының қажетін өтеу, сауатын арттырып, санасын ашу, заңдық-нормативтік бағытта құқығын қорғау және оларды қоғамдық процестерге араластыру. Тарихи өткелектерде назар салсақ, қай қоғам да осындай түрлі өзгерістер мен небір қоғамдық-саяси трансфор-

мациялар жолында шындалған, өткелек кезеңдердегі қайшылықтардың барлығы ұлттық интеллигенция, соның ішінде қолына қалам ұстаған жазушылар мен ақындардың сана сүзгісінде көрініс тапқан. Мұхтар Әуезов шығармашылығындағы әйел кейіпкерлерден құралған галерея да небір қайшылықтарға тұнып тұр. Нақты мысал – «Қорғансыздың күні». Әңгіменің оқиғасы орталықтан жырақ қалған, тұрмыс-тіршілігі төмен кедейлерден құралған қазақ ауылында өтеді. Кейіпкерлер: кәрі кемпір, көзі су қараңғы әйел және Ғазиза. Әрбір кейіпкердің болмысы туындыда үш дәуірдің жүгін арқалайды. Олардың басына түскен қисапсыз тауқыметі мен шеті мен шегі көрінбес ауыр қасіреті сол кездегі тек бір шаңыраққа ғана тән жайт емес еді. Әсіресе, өрімдей жас Ғазизаның қасіретті тағдыры, оның зұлым ниетті пиғыл ықпалымен жастайынан «жанып кетуі» – бізге әйел теңдігі мен бостандығына бұғалық салған өлара замандардан хабар береді. «Барша басынан кешірген жетімдікке, бейнетке, жалғыздыққа, қорлық-мазаққа түгелімен қарсылық ойлады. Өмірінде сыртына шықпаған ашу, ыза, намыс барлық еркін билеп, дуылдап басына бір-ақ шықты...» (Әуезов, 2014: 341).

Меніңше, шығарманың соңғы түйінінде кейіпкердің әкесі мен бауыры жатқан мола тұсында жан тәсілім етуі тегін емес. Автор Ғазизаға ғана емес, барша қазақ қыздарына айрықша қамқорлық танытылуы қажет екендігін, олардың бостандығы мен адами құқықтарына шек келтірілмеуі тиіс екендігін жасөспірім қыздың намыс жырына шеберлікпен сыйдыра білген. Оқиғаның басты кейіпкері Ғазиза – намысты кейіпкер. Тумысынан болмыс-бітімі еркін жан кіршіксіз тазалық әлемін лайламақ болғандардың ықпалынан намыстанып, ақыры өлім құшады. Оқиға желісінің дәл бұлай ширығып барып тынуы біздің есімізде дана Демокриттің «Намыс деген не? Намыс деген өз-өзіңнің ұялу, қыстығу» деген пікірін есімізге салады (Б.Б.Виц, 1979: 26). Егер Ғазиза көндігіп, қоғам келеңсіздіктеріне шоқ баспаса, көп нәзік жаратылыстының бірі болып қалары сөзсіз еді. Бұл жерде ескерер тағы бір мәселе, шығарма авторының қаламгерлік хроникасына үңілуімізді міндеттейді. Заңғар жазушының осы шығарманы жазған шақтарда ішкі жан дүниесінің алай-дүлей болғанын байқаймыз. Бұл бір жағынан, тұтас қазақ қыздарының сол кездегі хәлі Ғазизаның тағдырындай ту-талақай болды дегенді білдірмейді. Қазақ қашан да ана сыйлап, қызға құрмет көрсете білген халық. Осы кезеңдердегі қазақы классицизм туындыларының барлығында әйел бостандығы қайтпас қайсарлықтың, ар мен ұятты биік қойған парасаттың, өр намыс, асқақ көңілдің биігінен суреттелді.

Жалпы, қазақ әйелінің бостандығынан, ел мен жер тарихына қатысты маңызды шешім қабылдаудағы әлеуметтік салмағын, ер-азаматпен от пен суды қатар кешіп, қатар «ереуіл атқа ер салатын» азаматтық теңдігін танытатын шығармалар – әдебиетіміздегі тарихи-көркем романдар. Олардың қатарына жауынгерлік-жорықтық әскери демократиядан тұратын қазақ қоғамын суреттеген Ғабит Мүсірепов «Ұлпан», Мұхтар Мағауин «Аласапыран», Илияс Есенберлин «Көшпенділер», Әбіш Кекілбаев «Елең-алаң», Софы Сматаев «Елім-ай», Бексұлтан Нұржекеев «Әй, дүние-ай» т.б. тарихи романдарын жатқызуға болады. Әдетте дала жарғысына сай ері өлгенде қағандық-болыстық билік әйелдінің қолына өтеді. Мұның біздің қоғамға жат емес екендігі тарихтан белгілі. Сөз зергері Ғабит Мүсіреповтің «Ұлпаны» өзі өмір

сүрген қоғамның көсегесін көгертуде Тұмар ханша мен Зарина патшайыммен өзара мүдделес. Оның бостандығы – оның даналығында жатыр. Бекзада болмыс пен әйел бостандығын Ұлпанша ұғар болсақ, біздің ескі қоғамның жалаң дискриминациядан ада болғандығына көз жеткіземіз. Шығармада басына билік тиген Ұлпанға жары: «Қырыққа келгенде біздің елдің Есенеі сен болып қаларсың», – деген өсиет айтады (Мүсірепов, 2003: 156).

Ұлпанның шығармадағы бекзада бейнесін ерекшелейтін бірнеше белгілер бар. Олар:

- Шешімгерлігі (Есенеіден қалған қалың жылқы кең жерді қарамағындағы ел-жұртқа бөліп беруі);
- Адамгершілігі (Жетім-жесірдің басынан сипап, бүтін жұртқа өз баласындай қарасуы);
- Жаңашылдығы (Монша, қыстақ үй салуға мұрындық болып, әлеуметтік өмір сапасын арттыруға атсалысуы);
- Саясаткерлігі (Патша өкіметінің отарлау саясатын халықтың мүддесіне жығып беруі);
- Қайраткерлігі (Өзінің қажыр-қайратымен, қабілет-қасиеттерімен қоғамның кертартпалығына қарамастан қайраткерлік тұғырына көтерілген тұлғалығы);

Ғабит Мүсірепов: «Әрбір жазушының ойында әр кезде өзімен жасасып, толыға түскен бейнелері болуы керек. Менің ойымда Ұлпан 40 жыл бірге жасасып жүрді. Мен ол бейнені әр қырынан көрсетуге тырыстым – ойы, сезімі, сырт суреті, жас кезі, есейген кезі, мінезі, мейірімі, т.б. (Мүсірепов, 1993: 469)», – дейді.

Ұлпан дипломатиялық қабілеттерімен көзге түскен реалистік образ. Оның болмысы – ескі салт-дәстүр мен қоғамда жүріп жатқан жаңа бетбұрыстардың қайшылығында шындалған прогресшіл, демократияшыл болмыс, бүгінгі гендерлік саясаттың ұлттық реформаға сай үлгісіне ие жиынтық бейне. Әйелдің бағасы еркектің рөлін атқарғанда емес, ең ақырына дейін әйел болып қалғанда артпақ. Таны-мал жазушы Ж.Ж.Руссо: Әйелге тән қасиеттерді ескермей, оның бойындағы еркекке тән қасиеттерді дәріптейтін болсақ, бұл біз үшін залал... (Ж.Ж.Руссо, 1961: 70)». Автор да шығармада бұл рөлді ерекше сомдай білген.

Қазақ қоғамындағы әйел болмысына ерекше маңыз беретін туындылардың бірі – «Аласапыран». Шығармадағы даналығы дүйім елге азық әз-Әже, Қадырғали бектің ақылды перзенті Ай-Шешек бегім, Абалақ сұлтанның болмысы ерекше қызы Ділшат бейнесі оқырман қауымға жақсы таныс. Роман-диологиядағы әйел кейіпкерлердің болмысы қазақтың біртуар перзенті Ораз-Мұхаммед мерей-мәртебесінің саясында ажарланып, ерекшеленіп отырады. Бұл жерде ғалым Тұрсын Жұртбайдың «Ары, жаны, тәні таза әйел – ұлттың тазалығының кепілі. Анасы азбаған елдің қызы да тозбайды...» деген пікірінің шындыққа жанасатынына көзіміз жетеді (Жұртбай, 1977: 240).

Мәселен, сұлулығы, ақыл-парасат, халықшылдығы мен ұстамдылығы бір төбе Қадырғали бектің қызы Ай-шешек бегіммен тарихтың сан өткелегін бастан кешкен басты қаһарманның (Ораз-Мұхаммедтің) үнемі санасып, кеңесетінін байқаймыз. Оның садақ тартып, қорамсаққа қол салған қазақтың дәстүрін жетік білуі, жебе түрлерінің

жілігін шағып талдауы шынында тандандырмай қоймайды. Сонымен қатар, автор романда аталған әйел кейіпкерлердің менмұндалаған қасиеттерін танытатын жүрдек суреткерлік, түйіп айтар шеберлік, ықшам әрі нақты суреттеу арқылы синтетикалық психологизм принциптеріне бас ұрады. Жинақтай айтсақ, «асыл әйел образын жасауда қаламгердің халық поэзиясындағы тамаша дәстүрді тереңінен меңгергені анық байқалады. Ежелден жұртымыз ақылы көркіне сай, ісі даналықпен үйлескен әйелдерді пір тұтып, ер адамдар асыл жардың бағасын түсірмеген» (Исакаев, 2015, 20).

Негізінен алғанда, ұлтымыздың кемел келешегіне көз жеткізіп, баянды болашағын қалыптастырамыз десек, жас ұрпаққа дәстүрлі құндылықтарымызды, отбасы институтының ережелерін барынша насихаттауымыз, дәріптеуіміз қажет. Ұлттық салт-санамыздың қалыптасуында дәстүрлі отбасылық құндылықтардың маңызы ерекше. Әсіресе, оның барлық тармағы мен сан-салалы тәлім-тағылымы көрінетін алаң – әдебиет. Әдебиеттегі әйел болмысын, аналарымыздың мейірімін, әжелеріміздің даналығын, келіндеріміздің әдептілігін т.с.с. оқып өскен ұрпақ та күнделікті өмірінде ұлттық ерекшелігімізді ойында сақтап, бойына сіңіріп өсетіні сөзсіз.

Қорытынды. Қыз тағдыры десек, қазақ әдебиетіндегі қай заманның да тыныс-тіршілігін сипаттайтын жер дауы мен жесір дауы, қыз айттыру мен қалың мал берудегі қайшылықтар, бақ-дәулетті мен жарлы-жақыбайдың күресі тәрізді құбылыстар көзімізге елестейді. Шынында да, қоғамдағы тағдыры теңсіздіктен құрыған әйел мәселесі барлық қаламгердің жүрегіне ауырлық түсірді. Әсіресе, Ахмет Байтұрсынұлы, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Міржақып Дулатов, Сәбит Дөнентаев секілді жазушылар әдебиеттегі әйел болмысын толыққанды ашып, олардың теңқұқылы тұлғалығын, әлеуметтегі орнын шегелеуге күш салды. Сәкен Жүнісов, Әлжаппар Әбішев, Ілияс Есенберлин секілді қаламгерлер әйел болмысын уақыт шындығына сай қиюластырып, олардың тағдыр-трагедиясын қыз теңдігі мен қыз бостандығы тұсынан қарастырды. Мұнымен қоса алғанда, көптеген шығармашыл тұлғалар қазақ әйелінің өнер мен білімге құштарлығын оятып, санасына серпіліс сыйлады.

Сонымен қатар, қазақ әдебиетіндегі шығармалардың денінде көнерген көзқарастар айыпталып, «әйелдің отбасы – ошақ қасынан тысқа шықты», бас бостандығы мен жан қалауына қол жеткізу үшін күрескер кейіпкерге айналды, қалың малдан қасірет шеккен қыздардың тағдыры да жанкештілікпен суреттелді. Кейбір аналарымыз махаббатын қадірлеп, бала-шағасының қамын жеген қамқор жан ретінде көрінді. Автор қаламының жүйріктігі де заман көшінен қалыс қалмай, үнемі адамзаттық құндылықтарға, махаббат пен сезімге, гуманизм мен теңдікке құрылды.

*Искакулы Д.¹, Жакенбаева М.К²**

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан*

E-mail: danday_09@mail.ru, ba.01.01.98@mail.ru

ORCID: 0000-0001-9013-574X, 0000-0001-7364-5182

Отражение в национальной литературе женской действительности в казахском обществе

Аннотация. Статья посвящена изучению свободы и бытия женщин в казахском обществе через произведения национальной литературы. В рамках исследовательской работы были проанализированы

реалии ряда литературных персонажей, судьбы которых рассматривалась на стороне глубинного психологизма и гуманизма, этнической педагогики. В результате были отражены облики казахских женщин в разные эпохи, история достижения гендерных ценностей и свободы, достоинства и недостатки общенационального социума.

Во вступительной части статьи рассматривается национальная литература, имена «мать», «женщина» и мысли казахских писателей, классиков мировой литературы о матери, её образ в нашей оригинальной творческой наследии. Эпические произведения классифицируются по категории анализа, анализа того, насколько близок или далёк реальность казахской общественной жизни от женских образов, формируется галерея матерей, бабушек и красавиц в порядке развития литературной хроники. В результате автор углубляется в ряд вопросов, акцентируя внимание на тему женской свободы в произведениях конца девятнадцатого и начала двадцатых веков, анализирует вопросы, начиная от социального неравенства в казахстанском обществе и напряженности внутри общечеловеческих ценностей.

Богатые литературными и художественными жемчужинами исторические романы об образе женщины рассматриваются как особый объект изучения, наряду с качествами совести, чести и свободы, которые имеют первостепенное значение в жизни нашего народа со времен Казахского ханство. Например, «Улпан» Габита Мусрепова, «Аласапыран» Мухтара Магауина, «Кочевники» Ильяса Есенберлина, «Елен-алан» Абиша Кекилбаева, «Елим-ай» Софи Сматаева, «Ай-дуние» Бексултана Нуржекеева. Безусловно, наши мамы сыграли важнейшую роль в истории казахского военно-демократического общества. Образ Улпан ана и Ай-Шешек бегим использовался в образовательных целях и изучался в соответствии с новыми взглядами молодого исследователя в эпоху глобализации.

Кроме того, использованный в исследовательской работе исторический метод, методы сравнения и изучения, анализа с использованием принципов синтетического психологизма были направлены на познание природы героев произведения, раскрытие главных проблем той эпохи. Обращая внимание на литературные произведения, была выявлена важная роль казахских женщин в сохранении семейных ценностей и этнопедагогике, большая деятельность в сохранении национальных ценностей, вклад реалистических образов в повышение качества социальной жизни.

Ключевые слова: литература, национальные ценности, институт семьи, дискриминация, реалистический образ, социум и характер.

Yskakuly D.¹, Zhakenbayeva M.K.^{2}*

*Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan*

E-mail: danday_09@mail.ru, ba.01.01.98@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-9013-574X, 0000-0001-7364-5182

Reflection in the national literature of women's Reality in the kazakh society

Annotation. The article is devoted to the study of the freedom and existence of women in Kazakh society through the works of national literature. Within the framework of the research work, the realities of a number of literary characters were analyzed, the fate of which was considered on the side of deep psychologism and humanism, ethnic pedagogy. As a result, the images of Kazakh women in different eras, the history of achieving gender values and freedom, the advantages and disadvantages of the national society were reflected.

The introductory part of the article examines the national literature, the names «mother», «woman» and the thoughts of Kazakh writers, classics of world literature about the mother, her image in our original creative heritage. Epic works are classified according to the category of analysis, analysis of how close or far the reality of Kazakh public life is from female images, a gallery of mothers, grandmothers and beauties is formed in the order of development of the literary chronicle. As a result, the author delves into a number of issues, focusing on the theme of women's freedom in the works of the late nineteenth and early twentieth centuries, analyzes issues ranging from social inequality in Kazakh society and tension within universal values.

Rich in literary and artistic gems, historical novels about the image of a woman are considered as a special object of study, along with the qualities of conscience, honor and freedom, which have been of paramount importance in the life of our people since the time of the Kazakh Khanate. For example, «Ulpan» by Gabit Musreпов, «Alasapyran» by Mukhtar Magauin, «Nomads» by Ilyas Yesenberlin, «Elen-алан» by Abish

Kekilbayev, «Elim-ai» by Sofi Smatayev, «Ai–dunie» by Beksultan Nurzhekeev. Of course, our mothers played an important role in the history of the Kazakh military-democratic society. The image of Ulpan and Aisheshbek begim was used for educational purposes and studied in accordance with the new views of the young researcher in the era of globalization.

In addition, the historical method used in the research work, methods of comparison and study, analysis using the principles of synthetic psychologism were aimed at understanding the nature of the heroes of the work, revealing the main problems of that era. Paying attention to literary works, the important role of Kazakh women in preserving family values and ethnopedagogy, great activity in preserving national values, the contribution of realistic images to improving the quality of social life was revealed.

Keywords: literature, national values, family institution, discrimination, realistic image, society and character.

Информация об авторах:

Искакулы Дандай, доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: danday_09@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-9013-574X.

Жакенбаева Мадина Қайратовна, магистрант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: ba.01.01.98@mail.ru, ORCID: 0000-0001-7364-5182

Әдебиет:

Айбергенов Т. Бір тойым бар: өлеңдер мен поэма. – Алматы: Жазушы, 1989. – 225 б.

Aspers P. and Kohl S. Heidegger and socio-ontology: A sociological reading. Journal of Classical Sociology, 2013. – 13(4):– p. 508.

Әуезов М. О. Шығармалар жинағы: повестер, әңгімелер. – Алматы: Өлке, 2012. – 382 б.

Әуезов М. Мақалалар, әңгімелер, аудармалар, пьесалар. – Алматы: Дәуір, Жібек жолы, 2014. Т.2. – 480 б.

Виц Б.Б. Демокрит: монография/ Б. Б. Виц. – Москва: Мысль, 1979. – 212 б.

Дулатұлы М. Бақытсыз Жамал. Өлеңдер. Әңгімелер. Мақалалар. Шығармалар жинағы. – Алматы: Өлке, 2013. – 287 б.

Лихачев Д.С. Письма о добром. – Москва: Наука; СПб.: Logos, 2006. – 315 с.

Dickens C. Little Dorrit. Boston: Ticknor and Fields, (Original work published 1855–1857). 1868. – 235 p.

Жұртбай Т. Замандас парасаты. – Алматы: Жазушы, 1977. – 300 б.

Исакаев Ж.Ж. Аласапыран романындағы тарихи тұлғалардың көркем бейнелену амалдары/ URL: https://massaget.kz/okushyilarga/uy_tapsyirmasyi/27722/

Мағауин М. Алдаспан: көне қазақ поэзиясының антологиясы. – Алматы: Атамұра, 2006. – 312 б.

Мүсірепов Ғ. Ұлпан. – Алматы: Атамұра, 2003. – 259 б.

Мүсірепов Ғ.Тұтқын қыз: Повестер және ой–толғамдар. Дайындаған Ө. Нарымбетов. – Алматы: Балауса, 1993. – 512 б.

Руссо Ж. Ж. Эмиль, или О воспитании / Ж. Ж. Руссо // Избранные сочинения: в 3 т. – М., 1961. – Т.1. Книга V. София, или Женщина. – 850 с.

Қабдолов З. Әдебиет теориясының негіздері: Оқу құралы. – Алматы: Мектеп, 1970. – 380 б.

Литература:

Айбергенов Т. Бір тойым бар: Стихи и поэма. – Алматы: Писатель, 1989. – 225 с.

Асперс П. и Коль С. Хайдеггер и социо–онтология: Социологическое чтение. Журнал классической социологии, 2013. 13 (4). – 508 с.

Ауэзов М.О. Собрание сочинений: повести, рассказы. – Алматы: Изд–во Край, 2012. – 382 С.

Ауэзов М. Статьи, рассказы, переводы, пьесы. – Алматы: Эра, Шелковый путь, 2014. – Т.2. – 480 с.

Виц Б.Б. Демокрит: Монография / Б. Б. Виц. – Москва: Мысль, 1979. – 212 с.

Дулатов М. Несчастный Джамал. Стихи. Рассказы. Статьи. Собрание сочинений. – Алматы: Край, 2013. – 287 с.

- Лихачев Д.С. Письмо о добром. – Москва: Наука, СПб.: Logos, 2006. – 315 с.
- Диккенс К. Крошка Доррит. Бостон: Тикнор и Филдс. (Оригинальная работа, опубликованная в 1855–1857 гг.). 1868. – 235 с.
- Журтбай Т. Современник. – Алматы, Писатель. 1977. – 300 с.
- Исакаев Ж.Ж. Приемы художественного изображения исторических личностей в романе «Аласапыран» / URL: https://massaget.kz/okushyilarga/uy_tapsyirmasyi/27722/
- Магауин М. Алдаспан: антология древней казахской поэзии. – Алматы: Атамұра, 2006. – 312 с.
- Мусирепов Г. Улпан. – Алматы: Атамұра, 2003. – 259 с.
- Мусирепов Г. Пленница: повести и рассказы. Подготовил А. Нарымбетов. – Алматы: Балауса, 1993. – 512 с.
- Руссо Ж.Ж. Эмил, или о воспитании / Ж.Ж. Руссо // Избранные сочинения: в 3 т. – М., 1961. – Т.1. Книга V. София, или Женщина. – 850 с.
- Кабдолов З. Основные теории литературы: учебное пособие. – Алматы: Школа, 1970. – 380 с.

References:

- Aibergenov T. (1989). Bir toyim bar: Olender men poem. [There is one wedding: poems and poems] – Almaty: Zhazushy, 225 b. (in Kaz)
- Aspers P. and Kohl S. (2013). Heidegger and socio-ontology: A sociological reading. Journal of Classical Sociology, – 13(4): 508 b. (in Eng)
- Auevov M.O. (2012) Shygarmalar zhinagy: povester, angimeler. [Collection of works: short stories] – Almaty: Olke, 382 b. (in Kaz)
- Auevov M. (2014). Makalalar, Angimeler, Audarmalar, Playsalar. [Articles, stories, translations, plays]. – Almaty: Dauir, Zhibek Zholy, V.2. 480 b. (in Kaz)
- Vitz B.B. (1979) Democritus: monograph / B.B. Vitz. – Moscow: Thought, 212 p. (in Russ)
- Dulatuly M. (2013) Bakytсыz Zhamal. Olender. Angimeler. Makalalar. Shygarmalar zhinagy. – Almaty: Olke, 287 b. (in Kaz)
- Likhachev D.S. (2006) Good Letters. – Moscow: Science; St. Petersburg: Logos, 315 p. (in Russ)
- Dickens C. (1868) Little Dorrit. Boston: Ticknor and Fields, (Original work published 1855–1857). 235 p. (in Eng)
- Zhurtbai T. (1977) Zamandas parasati. [Contemporary wisdom] – Almaty: Zhazushi, 300 b. (in Kaz)
- Isakaev Zh.Zh. Alasapyran romanyndagy tarihi tulgalardyn korkem beinelen amaldary [Methods of artistic depiction of historical figures in the novel Alasapyran] / URL: https://massaget.kz/okushyilarga/uy_tapsyirmasyi/27722/(in Kaz)
- Magauin M. (2006) Aldaspan: köne kazak poetry of the synnyn anthology. [Aldaspan: an anthology of ancient Kazakh poetry] – Almaty: Atamura, 312 b. (in Kaz)
- Musirepov G. (2003) Ulpan. – Almaty: Atamura, 259 b. (in Kaz)
- Musirepov G. (1993) Tytkyn kiz: Narratio de zhane oy-tolgamdar. Dayindagan A.Narymbetov. – Almaty: Balausa, 512 b. (in Kaz)
- Russo J.J. (1961) Emil ili o vospitanii. [Emil, or On Education]– М., – Т.1. Книга V. Sofiya, ili Zhenshchina. 850 s. (in Russ)
- Kabdolov Z. (1970) Adebiet theorია synnyn negizderi: [Basics of literary theory] Oku kuraly. – Almaty: Mektep, 380 b. (in Kaz)